

МОРФОНОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІЗ ДІЄСЛОВАМИ НА ГРУПУ ПРИГОЛОСНИХ

У статті визначено особливості структури словотвірних гнізд з вершинними дієсловами на групу приголосних у морфологічному аспекті. Установлено, що найбільш активним є морфологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів — другий, на подальших ступенях морфологічні процеси згасають. Морфологічна маркованість словотвірних гнізд залежить від їхнього словотвірного потенціалу; елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, морфологічні позиції, морфологічні класи приголосних, словотвірне гніздо.

Розширення морфологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфологічного опису залежать від результатів аналізу фонологічного і морфологічного ладу мови, а морфологічний опис набуває аналітичного характеру. Теорію синхронного вивчення словотвірної морфології в лінгвістичній літературі розроблено недостатньо, тому на сучасному етапі розвитку дериватології актуальним залишається створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних основ різних частин мови. В. В. Ірещук зазначає, що вивчення таких мікросистем дає можливість виявити «дери-ваційну валентність різних класів твірних слів, їхні словотвірні потенції і зумовленість дери-ваційної потенції різних класів їхніми формально-се-мантичними особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в семантичній структурі похідного у процесах дери-вації, парадигматику й синтагматику твірних основ, принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних основ» [3, с. 8].

Мета статті — визначити морфологічну структуру словотвірних гнізд з вершинними дієсловами на групу приголосних. Задля ре-

алізації цього необхідно розв'язати такі завдання: 1) визначити морфологічні особливості структури словотвірних гнізд з вершинними членованими дієсловами на групу приголосних; 2) установити детермінанти морфологічних перетворень у структурі похідних віддієслівних словотвірних гнізд.

Матеріалом для дослідження слугували понад 2 тисячі самостійно укладених віддієслівних словотвірних гнізд із використанням тлумачних, словотвірних, етимологічних словників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському мовознавстві в межах словотвірної морфології досліджено основи теорії морфологічного опису (В. О. Горпинич), проблеми аглютинативності в словотворенні, сполучуваності на морфемних швах (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська), закономірності реалізації морфологічних явищ у системі словотвору (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко), морфологічні процеси в системі іменників (Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова) і словозміни дієслів української мови (І. В. Козленко), морфологічні модифікації в процесі словозміни та словотворення прикметника (Л. В. Асіїв). На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини ХVІ–ХVІІІ ст. (Н. П. Русаченко), дериваційної морфології російських говорів (О. Г. Антипов). Спроби описати морфологію словотвірних гнізд (СГ) знаходимо в працях О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца, Н. Є. Ільїної, Т. В. Попової, М. І. Єрмакової, Н. Є. Ананьєвої (в описі слов'янської морфології, зокрема субстантивної словозміни), С. М. Толстої (в описі морфології словозміни та словотворення польської мови), М. Ю. Федурко (в описі морфології відіменникового словотворення української мови), Г. М. Пристай (в описі морфології відприкметникового словотворення української мови) та ін.

Водночас питання словотвірної морфології віддієслівних дериватів в українській мові залишається відкритим. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфології девербативів у синхронному аспекті для вивчення особливостей морфологічних трансформацій СГ з вершинними дієсловами (нечленованими і членованими, питомими і запозиченими).

Словотвірне гніздо було предметом дериватологічних студій О. М. Тихонова, О. А. Земської, В. В. Лопатіна, І. С. Улуханова, Є. А. Карпіловської, В. О. Горпинича, В. В. Грешука, О. Д. Микитин, Л. І. Коржик, М. Ю. Федурко, Г. М. Потапової, Г. В. Пристай та ін. Структура словотвірного гнізда характеризується ієрархічною організованістю, впорядкованою сукупністю всіх похідних одиниць, наявністю базового (вершинного) слова як основи для послідовного формування всього словотвірного гнізда. О. М. Тихонов зазначає, що словотвірне гніздо має чітко визначену структуру, і в основі «побудови гнізд є принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим» [6, с. 36]. Підтримуємо думку В. О. Горпинича про те, що «у гнізді одночасно виявляються всі словотвірні зв'язки спільнокореневих слів, тобто визначається словотвірна структура слова, дериваційні можливості, місце і роль його у словотвірному механізмі мови» [2, с. 137]. До складу словотвірного гнізда входять слова, що мають спільний лексико-семантичний варіант, матеріальним виразником якого є коренева морфема. Словотвірне гніздо — сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності й об'єднаних спільним коренем. Спорідненість слів одного гнізда виражено в подібності форми і значення [Там само, с. 620].

Межі словотвірних гнізд рухомі. Адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників гнізда можуть поповнюватися новими словами (пор. *автоперевізник, апелювач, виступовець, пікетувальник, пролазництво, форматорка, доїльник; соцдослідження; ленінопад, путінізм, світлописець, мандатоносець, брудопомазання, юрмоутворення, шанолюбний, духозрушення, берегоукріплення, металокрадій, заставоутримувач, кулевловлювач, яйцерізка*) і втрачати деякі значення слова, коли вони переходять до пасивного складу лексики, втрачаючи смислові зв'язки (пор. *дати і продати, вити і розвити*). Таким чином, у процесі еволюції мови словотвірне гніздо (СГ) може розпадатися й утворювати кілька самостійних гнізд (переважно з питомими вершинними омонімічними дієсловами), втрачати або набувати нових складників. СГ унаочнює словопороджувальну активність твірного слова, дає можливість сумістити перспективний підхід із ретроспективним, забезпечуючи цим повний опис словотвірних процесів. Тільки сформувавши віддієслівні СГ, можна переходити до їхньої морфологіч-

ної кваліфікації: установлення морфонологічних класів, типів, морфонологічних моделей, які словотворчі компоненти і засоби визначають як морфонологічну специфіку словотвірного гнізда.

Спроби описати морфонологію СГ знаходимо у працях Ж. Ж. Варбот (при дослідженні проблем праслов'янської морфонології і словотвору) (1984), С.М. Толстої (при описі морфонології словозміни та словотворення польської мови) (1998), М.Ю. Федурко (при з'ясуванні ролі морфонологічного чинника у формуванні відіменникових словотвірних гнізд української мови) (2005), Г.М. Потапової (в описі віддієслівної зони відіменникового словотвірного гнізда в російській мові) (2008), Г.В. Пристай (при встановленні особливостей вияву морфонологічних закономірностей у відприкметникових словотвірних гніздах української мови) (2011) та ін.

Морфонологічні характеристики похідного зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови питомих та іншомовних твірних основ і вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для відповідного СГ. Морфонологічне моделювання девербативів певного синхронного зрізу досягатиме мети за умови урахування можливих морфонологічних трансформацій похідних, встановлення аломорфів у певній мікросистемі; за таких умов синхронія відбиває динаміку системи — діакронію.

Опис морфонології СГ сприяє дослідженню дериваційного потенціалу вершинних дієслів, морфонологічних трансформацій на всіх ступенях словотворення і в межах словотвірних зон, виявленню морфонологічних моделей девербативів субстантивної, вербальної, ад'єктивної та адвербіальної зон, установленню національних специфічних рис парадигмотворення. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції (охоплюють два і більше видів морфонологічних операцій). Структура СГ ієрархічна, з послідовним підпорядкуванням одних одиниць іншим, що виявляється у співвідношенні слів різного ступеня похідності [7, с. 573]. Воно (СГ) становить ієрархічно впорядковану сукупність усіх словотвірних ланцюжків похідності однокоренових слів, вершиною якої є непохідна основа [5, с. 671].

Вершинні дієслова цього морфонологічного різновиду — це питоми та запозичені членовані дієслова (18; 2) на зразок *простіти*, *пустіти*,

містїти, пєстити, з коренем -хист- (захистити), блїска̀ти, плєска̀ти, плю̀ска̀ти, пускáти, мстити, поло̀ска̀ти; коректувати, претендувати. До цього морфонологічного типу словотвірних гнізд належать українські лексеми (315) на зразок блистїти, б́орсати, верзті́, верта́ти, верті́ти, гортáти, й́орзати, шептати, запозичені похідні (52) вербу́вати, ві́брувати, (від нім. werben «вербувати») (СІС, 210), го́фрува́ти (< франц. gaufre — пресувати складки) (СІС, 305), екви́лібрувати, екзальтувати, ілю́стувати, інвестувати, інформувати, коментувати, компостувати, фальцювати, фі́ксувати. Значний науковий інтерес для морфонологічного аналізу становлять словотвірні гнізда з вершинними дієсловами простїти, пустїти, містїти, захистити, поло̀ска̀ти; коректувати, претендувати, у яких похідні субстантивної й ад'єктивної зон морфонологічно марковані. Вершинні дієслова належать до різних морфонологічних класів, оскільки для похідних характерні різні морфонологічні явища. Якщо для першого морфонологічного класу (МК-1) характерне усічення, консонантні альтернації, зміна наголосу, то для другого — лише усічення і зміна наголосу. Опис структури МК-1 словотвірних гнізд з вершинними дієсловами на групі приголосних у морфонологічному аспекті дає змогу зауважити, що СГ дієслів зазначеного класу вже на першому ступені словотворення зазнають усічення дієслівної основи, консонантних альтернацій (ст//шч, ск//шч; у СГ з вершинним словом іншомовного походження — д//з', т//ц'), зміни акцентних позицій (переміщення наголосу із суфіксальної морфеми на кореневу або на формант): *прост/ї́/ти* — *про́/шч/-ен(ий)*, *про/шч/-є́н'н'(а)*, *про/шч/-є́н'н'(ий)*; *зміст/ї́/ти* — *змі́/шч/-ен(ий)*, *змі́/шч/-є́н'н'(а)*, *пук/а́/ти* — *пу́/шч/-ен'н'(а)*, *за-пуст-ї́-ти*¹ (примусити злетіти; працювати) — *запу́/шч/-ен(ий)*¹; *корект/ува́/ти* — *корéкц'і-ї́(а)*, *претенд/ува́/ти* — *претéнз'і-ї́(а)*. Необхідно зауважити, що похідні від членованих питомих дієслів на групу приголосних мають відмінні типи консонантних приголосних, ніж похідні від членованих дієслів іншомовного походження. Зазначені деривати іншомовного походження слугують ілюстрацією того, що в межах аналізованих словотвірних гнізд можлива взаємодія із суфіксом-палаталізатором, яку супроводжує альтернація передньоязикових твердих зімкнених проривних *д*, *т* з м'якими щілинними свистячими *з'* і зімкненими *ц'*. Для похідних

зазначеного морфонологічного типу найрегулярніші морфонологічні зміни — усічення дієслівної фінали, консонантні альтернації й переміщення (зміна) акцентних позицій.

Виокремленню морфонологічних різновидів спонукає сегмент C_2 , що ре-презентує сполука приголосних і реалізація морфонологічної трансформації в похідних субстантивної, ад'єктивної зон. Під час творення похідних відбувається усічення дієслівної фінали. А у фіналях членованих питомих дієслівних коренів можливе поєднання із суфіксами *-én'n'(a)*, *-ен(a)* і консонантні альтернації (ст//шч, ск//шч), а в похідних від дієслів іншомовного походження при поєднанні із суфіксом іншомовного походження *-ij(a)* відбуваються консонантні альтернації (д//з', т//ц'), що характерні для девербативів субстантивної зони іншомовного походження.

Зважаючи на традиції, що склалися в українському словотворі, услід за іншими мовознавцями (І. І. Коваликом, К. Г. Городенською, М. В. Кравченко), віддієслівне походження іменників та відіменникове походження деяких дієслів доречно здійснювати за допомогою етимологічного аналізу. Так, дієслово *мастити* відіменникового походження від *масть* «мазь; колір, забарвлення» (зокрема, волосяного покрыву у тварин); один із чотирьох розрядів карт у колоді (ЕСУМ, 3, с. 410).

О. Г. Антипов, досліджуючи морфологію російських говорів, зазначає, що «морфонологічна маркованість дериватів свідчить про розвиток сигніфікативних функцій звукової форми в морфодериваційній структурі похідного слова. Морфонологічні одиниці звужують мотиваційно-асоціативний простір лексеми, уточнюють еталонний та операційний для мовної свідомості статус одиниць формальної структури похідного слова» [1, с. 92]. Словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення. На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомих дієслівних основах (нечленованих і членованих) і дієслівних основах іншомовного походження (членованих) властива асиметрія морфемної будови. В українській мові не існує дієслів з нульовою словотвірною реалізацією [4].

Кожна конкретна морфологічна трансформація у фонемному вияві основних (кореневих) та афіксальних морфем під час взаємодії відбувається за наявності певних умов. Морфологічні явища — це формальні зміни основи мотивувального слова в структурі мотивованого. Під час творення девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфологічні операції (охоплюють два і більше видів морфологічних операцій). Таким чином, морфологічні зміни при словотворенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон використовуються зазвичай комплексно.

Морфологічний аналіз девербативів у сучасній українській мові необхідно виконувати, враховуючи морфологічно релевантні ознаки основних (кореневих) та афіксальних морфем (фонологічну структуру), фонемну характеристику структурних типів дієслівних основ, тип контактної зони (фіналь мотивувальної основи, ініціаль форманта), акцентну потужність, морфологічну позицію, критерії напрямку мотивації віддієслівних похідних, множинність мотивації, специфіку словотвірного гнізда, особливості словотвірної парадигми (чотири-, три-, дво- та однозонна). Комплексні одиниці (словотвірне гніздо і словотвірна парадигма) дають найповніші відомості про морфологічну підсистему мови, тому це необхідно враховувати при морфологічному аналізі похідних. Морфологічні засоби інформують про формальні властивості поєднаних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про по-складову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати й прогнозувати морфологічні операції і встановити трансформації девербативів, передбачити морфологічну структуру дериватів словотвірних гнізд з вершинним дієсловом із ще не зреалізованим дериваційним потенціалом, враховуючи специфіку синхронної морфологічної системи.

Вивчення морфологічної структури дієслова дає можливість розкрити закономірності організації віддієслівних похідних і встановити умови реалізації морфологічних процесів у творенні деверба-

тивів в українській мові. Морфонологічна структура дієслова становить співвіднесення варіативної частини основи дієслова і незмінної. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

Потужність словотвірного гнізда виявляє певну залежність від генетичних характеристик вершинних дієслів: гнізда з питомими вершинними дієсловами багатше розбудовані на різних словотвірних рівнях (пор., *пуща́ти* (317), *прости́ти* (38); *коректува́ти* (21), *претендува́ти* (7)). У морфонологічних трансформаціях убачаємо не лише засіб формальної сумісності морфем, що супроводжують процес словотворення, а й передавання певної інформації, виконання певних функціональних ролей. Адже морфонологічні засоби інформують про формальні властивості поєднуваних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про поскладову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, дозволяють диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу. Істотною ознакою віддієслівного словотворення від дієслів на групу приголосних є використання морфонологічних позицій усічення, консонантних чергувань, акцентних позицій, амбівалентних позицій (словотворчий афікс не впливає на кінцевий консонант кореня). Морфонологічна позиція передбачувана, оскільки вона пов'язана з класами одиниць, має певні закономірності, умотивована їхніми ознаками. Морфонологічні трансформації реалізуються в морфонологічних позиціях, що мають операційний, динамічний характер і відображають природу цієї трансформації, що відображає морфонологічні правила. Залежно від характеру морфонологічних правил девербативів розрізняють моделі усічення, палаталізаційні / депалаталізаційні (для консонантних альтернацій), вокалічні, нарощення (регулюють кількісні перетворення в структурі морфем), акцентологічні тощо.

Отже, вивчення особливостей морфонологічної адаптації девербативів у сучасній українській мові дає можливість дослідити механізм

модифікації ос-нови, морфонологічні властивості основного корпусу субстантивних формантів, які викликають морфонологічні модифікації мотиватора. Результати аналізу засвідчують, що в похідних від членованих дієслів на групу приголосних найбільш активним є морфонологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів — другий, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають. Морфонологічна маркованість словотвірних гнізд залежить від їхнього словотвірного потенціалу. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо у встановленні морфонологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, з'ясуванні морфонологічних трансформацій питомих (нечленованих і членованих) та запозичених (членованих) дієслівних основ у творенні девербативів, що уможливить опис морфонологічної підсистеми сучасної літературної української мови.

Список літератури

1. Антипов А. Г. Морфонологические модели русского словообразования (на материале метаязыковой фантазии коммуникантов) / А. Г. Антипов // Вестник КемГУ. — № 2 (42). — 2010. — С. 89–93.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: [навч. посіб.] / В. О. Горпинич. — К.: Вища шк., 1999. — 207 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. — Івано-Франківськ: Плай, 1995. — 208 с.
4. Демешко І. М. Морфонологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами другого морфонологічного типу в сучасній українській мові / І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: [зб. наук. пр.] / за ред. проф. А. М. Поповського. — Дніпропетровськ: Видавець Біла К. О., 2012. — Вип. 12. — С. 62–71.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К., 2008. — 712 с.
6. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: [в 2 т.] / А. Н. Тихонов. — [2-е изд., стер.]. — М.: Рус. яз., 1990.
7. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 821 с.

MORPHONOLOGICAL STRUCTURE OF WORD-FORMING FAMILIES OF CONSONANT-GROUP VERBS

The article defines the features of the structure of the word-forming families with vertex consonant-group verbs in morphonological aspect. It was established that most actively morphonologically marked is the first stage of word formation, and for prefix verbs is the second one, on further steps morphonological operations decline; morphonological marking of word-forming families depends on their word-forming potential; the elements of the verbal stem that are changing under the influence of formant initials signal of possible morphonological changes (reduction, consonant and vocal alternations, lengthening of suffix or root morphemes, accent modification) in verbal derivatives. The word-forming family visualizes word-creating activity of a forming word, gives the opportunity to combine a forward-looking approach with the backward one, providing a complete description of word-forming processes.

It's been clarified that the final elements of the verb stem, which undergo changes under the influence of the initial of a formant, signal of possible morphologic changes in verbal derivatives. Word-creating ability of forming words depends on their semantic structure (non-derivative words are more forming-able than derivatives), on part-of-speech belonging of a forming word and on the degree of derivation. Both aboriginal verbs (segmented and unsegmented) and verbs of foreign origin (segmented) are characterized by the asymmetry of morpheme structure.

It's been found out that all verbal derivatives of word-forming families with vertex consonant-group verbs of the first morphonological class (MC-1) at the first stage of derivation undergo the reduction, consonant alternations (there are different types of alternations in word-forming families with vertex verbs of aboriginal or foreign origin), accent modification (accent transfer from a suffix morpheme on a root or formant).

Keywords: derivational morphonology, verbal derivatives, morphonological position morphonological classes of consonants, word-forming family.

Матеріал надійшов 02.09.2016